

יהונתן קוליץ

לע"נ סבתי חיה זלדה
בת ר' אליהו מרדכי (זוננפלד) ז"ל

אמירת תפילת עננו בערבית ובשחרית

- א. מבוא
- ב. האם לומר עננו בתפילת ערבית?
- ג. זמן אמירת עננו בערב
- ד. שיטת הגאונים
- ה. נוסח עננו ומחזי כשיקרא
- ו. מסקנות
- ז. נספח: תירוץ סתירה ברמב"ם

א. מבוא

במסכת שבת מובאת ברייתא¹:

תני רבי אושעיא... שני וחמישי ושני של תעניות ומעמדות ערבית ושחרית ומנחה מתפלל שמונה עשרה, ואומר מעין המאורע בשומע תפלה, ואם לא אמר - אין מחזירין אותו. ואין בהן קדושה על הכוס ואין בהן הזכרה בברכת המזון.
(כד, א)

מברייתא זו אנו לומדים שבימי תעניות אנו מזכירים מעין המאורע (תפילת עננו) בברכת שומע תפילה, בערבית שחרית ומנחה. על ברייתא זו כותב רש"י:

ערבית - ... ובתשובת הגאונים מצאתי ברייתא, שנו רבותינו: פעמים שאדם שרוי בתענית ואינו מתפלל, ופעמים שאינו שרוי בתענית ומתפלל. הא כיצד? כאן בכניסתה, כאן ביציאתה. כלומר, ערב תענית אף על פי שעתיד לאכול לאחר תפלה - מתפלל תפלת תענית. וליל מחרתו אף על פי שעודנו בתענית כשמתפלל תפלת ערבית - אינו מתפלל תפלת תענית.
וסוף דברי הגאונים כתבו: אבל אין אנו רגילים לומר ערבית ואפילו שחרית, שמא יארע לו אונס חולי או בולמוס ויטעום כלום, ונמצא שקרן בתפלתו.
(ד"ה ערבית)

כלומר, רש"י סובר שאין לומר עננו אלא במנחת התענית בלבד, משום "שמה ימצא שקרן בתפלתו" (מחזי כשיקרא').

במאמר זה אנסה לברר את הסיבות לאמירת (או אי אמירת) עננו בערבית ובשחרית, בזמן הגמרא ובזמננו.

1. ברייתא זו נמצאת גם בתוספתא בברכות פרק ג הלכה י (- מהדורת ר"ש ליברמן). בהוצאות אחרות הלכה (ד) בשינויים רבים, וכן נמצאת ברייתא מקבילה בירושלמי (ברכות פ"ז ה"ד) וגם שם בשינויים גדולים.

ב. האם לומר עננו בתפילת ערבית?

השאלה הראשונה המתעוררת בקשר לתפילת עננו היא מדוע לאומרה בתפילת ערבית של ערב הצום, הרי אין האדם מעונה בשעת התפילה והוא עתיד לאכול ולשתות עוד כל הלילה! שאלה זו נשאלה על ידי ראשונים רבים. ההתייחסות הראשונה לקושי זה מופיעה ברש"י (שם): "אף על פי שאוכל ושותה כל הלילה מתפלל תפלת תענית מאחר שנכנס היום". כלומר, משום שהיום הולך אחר הלילה, תפילת ערבית שייכת כבר ליום הבא (יום התענית) ולכן אפשר להתפלל תפילת תענית, למרות שעדיין מותר לו לאכול. בשאלה זו עסק גם הרמב"ם ודעתו דומה לדעת רש"י:

שאלה: ...והוא מה שהזכיר בהלכות תעניות² לומר עננו במנחה ערב הצום
 בְּהַקְבֵּלָהּ. אֵיךְ יֵאמַר בַּיּוֹם צוֹם הַתַּעֲנִית הַזֶּה וְהוּא זֹלָתִי יוֹם הַצּוֹם, הוֹאִיל
 וְאָמַר, שִׁיאֲמַרְנוּ בְּזֹלָתִי זֶה (הַיּוֹם)?...
 התשובה: אמירת עננו ערב הצום, אף כי אינו צום, אין תמה בה, לפי שערב
 היום של כל יום הוא התחלת היום שאחריו להתחיל בתפלות, ולכן מותר
 להתפלל ערבית של שבת בערב שבת ומעריב של מוצאי שבת בשבת ומבדיל,
 כמו שבארנו במקומו. (שו"ת הרמב"ם³)
 (קס)

ובתשובה אחרת כותב הרמב"ם: "ואמנם עננו לא יאמר אלא מליל התענית"⁴ (שם, שיג).
 אולם, בעל המאור (תענית ג, א בדפי הרי"ף) סובר שבכל שעה שמותר לאדם לאכול "אין לו
 להתפלל תפלת תענית" (עננו). לדעתו, עיקר זמן תפילת תענית אינו אלא ביום (ורק בט' באב
 שהצום מתחיל מן הלילה מתפללים תפילות תענית גם בערבית)⁵.
 הרמב"ן במלחמות (שם) חולק על בעל המאור וכותב, שפשוט שאומרים תפילת תענית
 בלילה, מפני "שיום שלה הוא". ומוכיח סברתו מכך שצריך אדם לקבל עליו את התענית עד
 הערב - מדוע עליו לקבל את התענית עד הערב, אם מתחיל להתפלל תפילת תענית רק
 ממחר? מכאן שמתחילים לומר עננו מהערב.
 הרשב"א בתשובותיו כותב:

אבל ודאי לכתחלה יחיד שקבל עליו תענית מתפלל הוא בכניסתו בתפלת
 ערבית תפילת תענית, כההיא דבפרק במה מדליקין, וברייתא שהביא רש"י
 ז"ל מתשובות הגאונים ז"ל. ומה שאמרת היאך מתפלל ערבית תפלת תענית
 אחר שעתיד למלא כרסו, כבר פירש רש"י ז"ל מתפלל תענית מאחר שנכנס
 היום. כלומר, כיון שנכנס היום שקבל הוא להתענות בו יכול הוא לומר ביום

2. תעניות א, י. ולפי נוסח השואל נראה שהיה כתוב שם: ויאמר עננו במנחה, ועיין מגיד משנה שם.
3. כל הציטוטים וההפניות לשו"ת הרמב"ם הם ממהדורת י. בלאו, אלא אם כן מצוין אחרת.
4. משפט זה סותר למה שכתוב בתשובה קס, שאומר עננו כבר ממנחה, ועיין בנספח למאמר זה.
5. בעל המאור מעמיד את המקורות התלמודיים לכך שאומרים עננו בערבית בתענית ציבור (שמתחילה מן הלילה), ולכן אומרים עננו בערבית. אבל אם התענית לא מתחילה מן הלילה, אומרים עננו רק ביום.

צום התענית. והרי הוא כאומר ענני ביום זה של התענית, לומר שקבל עליו להתענות בו.⁶ (שו"ת הרשב"א ח"א סימן שפז)

יוצא, שכל הסוברים שיש לומר עננו בערבית תולים את התפילה ביום עצמו. ולכן היות והיום נמשך אחר הלילה, התפילה עצמה שייכת כבר ליום הצום, ומשום כך יש לומר עננו למרות שעדיין אינו צם. ואילו הסוברים שאין לומר עננו בערבית, סוברים שאין התפילה תלויה ביום אלא באדם, ולכן כל זמן שאין האדם צם אין הוא יכול להתפלל תפילת תענית.

ג. זמן אמירת עננו בערב

המפרשים שפסקו לומר עננו בערבית חלוקים בנוגע לזמן האמירה. האם יכול לאומרה בשעה שכריסו מלאה? האם מותר לו לאכול לאחר שהתפלל תפילת תענית? בשו"ת מן השמים (סימן לט)⁷ פסק כי לאחר תפילת מנחה יאכל, ויאחר תפילת ערבית עד אחרי אכילתו, לאחר מכן יתפלל תפילת ערבית ויאמר עננו. לאחר התפילה לא יאכל ולא ישתה יותר.

וכן כתב בחידושי אנשי שם (תענית ד, א בדפי הרי"ף): "אלא שהיה נראה שלא להתפלל עננו אלא לאחר שכבר הפסיק מלאכול". כלומר, שיכול לאכול לפני התפילה אך אחריה לא יאכל יותר.

לדעת האור זרוע⁸, אין הבדל אם אוכל לפני תפילת ערבית או לאחריה. לדעתו ערב הצום הוא כמו יום רגיל, רק שמזכיר עננו בתפילת ערבית.

הרמב"ן במלחמות (שם), וכן הרי"ן (תענית ג, א בדפי הרי"ף ד"ה יחיד) סוברים שיתפלל ערבית קודם שיאכל, וכך אינו מתפלל תפילת תענית על השובע, ולאחר ערבית יכול לאכול. מדברי הגר"א משמע שיתפלל ערבית ויאמר עננו. אך לאחר שילך לישון אסור לו לאכול יותר.⁹

ד. שיטת הגאונים

הערוך מביא בשם ר' ניסים (ברי יעקב) גאון¹⁰:

אמר ר' ניסים בן ר' יעקב ז"ל: ראיתי בפירושי רבותינו הגאונים ז"ל ובתשובות[יהם] שאמרו: אין אומרים עננו אלא במנחה בלבד, אבל בערבית ובשחרית של תענית לא. (ערך קבל א')

וכן ברש"י¹¹:

6. בתשובה אחרת (ח"א סימן קמב) סותר הרשב"א את דבריו אלה, ואומר שאין אומרים עננו בתפילת ערבית, "ואע"פ שאמרו בברייתא ובירושלמי כן", שהרי קשה "יש אוכל ומתפלל תפילת תענית?! וצריך עיון.
7. הדיון שם הוא לגבי האיסור לאכול בין מנחה לערבית, ומביא ראיה מהדין של עננו, שמוותר.
8. מובא בשלטי גבורים תענית ד, ב בדפי הרי"ף.
9. שו"ע או"ח תקסה, ס"ק ט. וכן נוהגים, שאם הלך לישון אסור באכילה אלא אם כן התנה לפני כן שיאכל, משום שמסתמא גמר בדעתו שלא לאכול יותר.
10. כנראה ציטוט ממגילת סתרים, ועיין "ר' ניסים גאון חמישה ספרים" (אברמסון) עמוד 220.
11. שבת כד, א ד"ה ערבית; הובא לעיל במבוא עמוד 193.

- וסוף דברי הגאונים כתבו: אבל אין אנו רגילים לומר ערבית ואפילו שחרית, שמא יארע לו אונס חולי או בולמוס ויטעום כלום, ונמצא שקרן בתפלתו.
- רש"י מסביר שאין לומר עננו בערבית ובשחרית, משום שאם יאמר עננו ובסופו של דבר יאכל, ימצא דובר שקר בתפלתו. אך אם יאמר עננו במנחה, ואחר כך יאכל, לא ימצא דובר שקר בתפלתו, משום שבכל זאת צם עד חצות היום¹².
- שיטת גאונים אלו, אשר כיום סוברים כמותה הנוהגים כמנהג אשכנז, סותרת כמה מקורות:
- א. שיטת הגאונים סותרת את הברייתא בשבת (כד, א) שמפורש בה, שיש לומר עננו ב"ערבית שחרית ומנחה".
- ב. כמו כן, קשה מהירושלמי:
- רבי יונה בשם רב: אפילו יחיד שגזר תענית על עצמו צריך להזכיר מעין המאורע, איכן הוא אומרה? רבי זעירא בשם רב הונא: כלילי של שבת וכיומו. (ברכות פ"ד ה"ג¹³)
- ופירשו רש"י והראב"ן¹⁴: "אומרה כלילי שבת וכיומו, פירוש בערבית שחרית ומנחה"¹⁵.
- ג. רש"י בעצמו (שם) מביא ברייתא מתשובות הגאונים, האומרת שיש לומר עננו ערבית שחרית ומנחה:
- ובתשובת הגאונים מצאתי ברייתא¹⁶: 'שנו רבותינו: פעמים שאדם שרוי בתענית ואינו מתפלל, ופעמים שאינו שרוי בתענית ומתפלל. הא כיצד - כאן בכניסתה, כאן ביציאתה'. כלומר: ערב תענית, אף על פי שעתיד לאכול לאחר תפלה - מתפלל תפלת תענית, וליל מחרתו, אף על פי שעודנו בתענית כשמתפלל תפלת ערבית - אינו מתפלל תפלת תענית.
- רב ניסים גאון עצמו לא סבר כשיטת הגאונים, והתקשה גם הוא בכמה מקושיות אלו¹⁷. המנהיג ניסה ליישב את הקושיות:
- ומה שכתוב בתשובת הגאונים אין אומרים עננו אלא במנחת תענית בלבד... הא לא קשיא, דיש לומר שהגאונים כדי שלא יפשע ויאכל אמרו כך, ועצה טובה קמ"ל שמא יאחזנו חולי או בולמוס ויאכל ונמצא שקרן בתפלתו¹⁸. (שם)
12. מגן אברהם שו"ע או"ח תקסה, ד, ועוד.
13. בשינוי נוסח קל נמצא גם בתענית פ"ב ה"ב.
14. רש"י תענית ד, א; ראב"ן ספר המנהיג ח"א עמוד רע. שניהם מביאים את הירושלמי בנוסח שהוא בין נוסח הירושלמי בברכות לנוסח הירושלמי בתענית.
15. אמנם, הפני משה על הירושלמי (תענית פ"ב ה"ב) מפרש זאת בצורה שונה: "כלומר כולל עננו בברכה רביעית כמו שמזכירין מעין המאורע בשבת בברכה רביעית".
16. המנהיג (שם) מציין זאת כתוספתא - ואין כן בתוספתא המצויה בידינו.
17. מובא בערוך ובמנהיג הנזכרים, ואכן מדברי הערוך משמע שרב ניסים לא סבר כשיטת הגאונים, ועיין "רב ניסים גאון חמישה ספרים" (אברמסון) עמוד 221.
18. עיין אפטוביצר בהערות לראב"ה ח"ג עמוד 614 הערה 3.

אך עדיין יש לשאול: מדוע בזמן הגמרא לא חששו 'שמה ימצא שקרן בתפילתו?' מדוע הגאונים החליטו לחדש גזירה זו נגד דעת הבבלי והירושלמי? וכדברי הרא"ש (שבת פ"ב סימן טו): "היאך יכלו הגאונים לחדש גזירה אחר שסתם רב אשי הש"ס?".
הרשב"א בתשובותיו נתן טעם לדבר, וענה על השאלות הללו:

מפני שעכשיו (בדורות האחרונים) נכנסה חולשא בעולם, וקרוב הדבר שיצטרך לאכול, ולפיכך לא יבטח בעצמו להזכירו (-להזכיר עננו) בתפילתו.
(שו"ת הרשב"א ח"א סימן קמב)

כלומר, היות והיום נחלשו הדורות, וגדלה הסבירות שיאלץ לאכול, חששו הגאונים וגזרו גזירתם. בזמן הגמרא עוד לא נכנסה חולשא בעולם, ולכן לא חששו לכך. אולם, עדיין קשה קושיית ר"י בתוספות¹⁹:

אם כן, היאך לוח אדם תעניתו ופורע (תענית יב, ב)? הלא ימצא שקרן בתפילתו - קודם תקנת הגאונים. ולעיל... דאמר ליוזף מר וליפרע, הלא כבר התפלל תפילת תענית.

כלומר, איך יתכן שקודם תקנת גאונים היה יכול אדם לנדור לצום ולאחר שהתחיל לצום, לאכול, ולהשלים תעניתו אחר כך? הרי הוא ימצא שקרן בתפילתו! וכן כשרב אסי אמר לר' יהושע שהיה בתענית: "לזויף מר תעניתו וליפרע" - כלומר, יאכל מר היום ויפרע תעניתו ביום אחר, והרי כבר התפלל תפילת תענית²⁰, ואז ממש 'מחזי כשיקרא'! מתוך כך שר' יהושע לא ענה לרב אסי שכבר התפלל תפילת תענית ואינו אוכל משום 'מחזי כשיקרא', אלא ענה לו תשובה אחרת (שהוא בתענית חלום), נראה שלא חשש 'מחזי כשיקרא'²¹.
על קושיית ר"י עונים התוספות²², שלווה תענית ופורע אינו נקרא שקרן בתפילתו, משום שבשעה שהתפלל תפילת תענית היה בדעתו להתענות. לכן, אף אם ארע לאדם שלא גמר תעניתו - לא נמצא שקרן בתפילתו. הם מביאים ראיה מכך שכאשר מתענים על הגשמים, אם יורדים גשמים קודם חצות אין משלימים את התענית, ומן הסתם התפללו כבר תפילת תענית.

הב"ח²³ כתב ליישב דברי הגאונים בכך שמה שאמרו נמצא שקרן, אין הכוונה שקרן ממש אלא "נראה כנמצא שקרן, ואע"ג דמדינא לא הוי שקרן". מדבריו עולה כי מקרה בו לווה אדם תעניתו אינו שכח, ולכן בדורות הראשונים כאשר אמר עננו התכוון לגמור התענית, ומשום כך לא נמצא שקרן בתפילתו אף אם לא גמרה. ואילו בדורות האחרונים שכבר ירדה חולשא לעולם ושכיח חולי ובולמוס, הרי זה כאילו יודע אדם מלכתחילה שלא יגמור את התענית, ואם בכל זאת אומר עננו ואינו גומר תעניתו הרי הוא **ודאי נמצא שקרן למפרע**,

19. שבת כד, א ד"ה תעניות, וכן ברא"ש שבת פ"ב סימן טו.
20. הבית יוסף (או"ח תקסה ד"ה והרא"ש) דוחה קושיא זו בכך שאומר כי לא אומרים לווה אדם תעניתו ופורע אלא דווקא כשלא התפלל תפילת תענית, אבל אם התפלל לא אומרים כן. לדעתו, במקרה של ר' יהושע הוא לא התפלל תפילת תענית עדיין, ולכן לא ענה שכבר התפלל כי לא רצה להוציא דבר שקר מפיו. ועיין ב"ח או"ח תקסה סימן ג שדוחה את הבית יוסף.
21. רא"ש תענית פ"א סימן יז, ותפארת שמואל סימן יב על הרא"ש בשבת פ"ב. ועיין תוספות תענית יא, ב ד"ה לן, וקרוב נתנאל על הרא"ש בשבת אות ו שמקשים.
22. תענית יא, ב ד"ה לן בתעניתו, וכן הרא"ש הנ"ל, ועיין ב"ח או"ח תקסה סימן ג ד"ה ומ"ש.
23. או"ח תקסה סימן ג ד"ה אלא.

לכן תיקנו שלא לאומרה בערבית ושחרית (אפילו בארבעה צומות²⁴). אולם, אף היום אם בטוח שיתענה - כגון דורות ראשונים - מזכיר לעולם עננו בכל תפילותיו²⁵. שליח ציבור אומר עננו גם בשחרית, משום שאי אפשר שלא יתענו חלק מהקהל²⁶.

בניגוד לשיטת הגאונים שראינו עד כה, חלק מהגאונים²⁷ וכן הרי"ף הרמב"ם והרא"ש²⁸ פסקו שיחיד אומר עננו בכל תפילה שמתפלל כלומר, ערבית שחרית ומנחה. וכן כתב הריטב"א:

ואשר שאלתם לענין עננו דתפלת תענית, דעתי בזה כדברי רבינו אלפסי ז"ל והגאונים ז"ל **שאומרים עננו ערבית שחרית ומנחה** כל שדעתו להתענות, ואם יתחדש לו דבר שלא יתענה מה בכך לא יאמר אותו מכאן ואילך, וכן היא בירושלמי, וכן נראה בגמרא דילן בפרק במה מדליקין.
(שו"ת הריטב"א סימן סב)

ה. נוסח עננו ומחזי כשיקרא

אדם 'מחזי כשיקרא' בתפילתו כאשר הוא מתפלל תפילה מסוימת ופועל בניגוד אליה. במקרה שלנו, כאשר אדם אומר בתפילתו שהוא צם, ובהמשך היום הוא מפסיק לצום²⁹ (משום אונס, חולי או בולמוס). לכן, כאשר אדם אומר את נוסח העננו הנהוג בקהילות **אשכנז** ואחר כך אוכל, הוא נמצא שקרן בתפילתו וזאת בגלל **נוסח** תפילת העננו:

עננו ה' עננו, **ביום צום תעניתנו**, כי בצרה גדולה אנחנו, אל תפן אל רשענו, ואל תסתר פניך ממנו, ואל תתעלם מתחינתנו, היה נא קרוב לשועתנו, יהי נא חסדך לנחמנו, טרם נקרא אליך עננו, כדבר שנאמר: והיה טרם יקראו, ואני אענה, עוד הם מדברים, ואני אשמע. כי אתה ה' העונה בעת צרה, פודה ומציל בכל עת צרה וצוקה.
(סידור ווילנא, הוצאת מסורת עמוד 102)

כאשר האדם אומר "ביום צום תעניתנו", הוא מכניס עצמו לכלל הצמים (תעניתנו), מה שאין כן אם אומר את הנוסח העתיק של עננו, כפי שהוא מופיע בירושלמי:

עננו ה' עננו **בעת ובעונה הזאת**, כי בצרה גדולה אנחנו. אל תסתר פניך ממנו ואל תתעלם מתחינתנו, כי אתה ה' עונה בעת צרה, פודה ומציל בכל עת מצוקה, ויצעקו אל ה' בצר להם ממצוקותיהם יוציאם ברוך אתה ה' עונה בעת צרה.
(ברכות פ"ד ה"ג)

24. שלא כהכל בו (סימן סא) ולא כהבית יוסף כאן שסבר כמותו, שאפילו לדברי הגאונים בארבע צומות הכתובים יאמר עננו בכל התפילות משום שמכל מקום נקראים תענית.
25. כדברי הרי"ף בתענית ד, א בדפי הרי"ף, ד"ה ירושלמי.
26. שו"ע או"ח תקסה ג. לענין יחיד שיוכל לומר בשחרית ואולי אף בערבית, ארחיב לקמן בפרק מסקנות.
27. סדר רב עמרם גאון (גולדשמידט) עמוד צה, סידור רב סעדיה גאון (מקיצי נרדמים) עמוד שיז.
28. רי"ף תענית ד, א, רמב"ם תעניות א, ט; יב, רא"ש שבת פ"ב סימן טו; תענית פ"א סימן יז, ובטור או"ח תקסה ג.
29. עיין בב"ח שהובא בסוף הפרק הקודם.

בנוסח זה המתפלל אינו מכניס עצמו לכלל הצמים ואף אינו מזכיר את הצום³⁰. גם בנוסחים שמצאנו בגאונים (רב עמרם גאון ורס"ג³¹) אין האדם מכניס עצמו בכלל הצמים: "עננו... ביום צום התענית הזה כי בצרה גדולה אנחנו וכו'". לכן גאונים אלו פסקו שצריך לומר עננו בכל התפילות³². בנוסח הר"ף (תענית ד, א בדפי הר"ף) מושמטות המילים "ביום צום תעניתנו" או "ביום צום התענית הזה". נוסח הרמב"ם³³ דומה לנוסח הנמצא בגאונים, ולכן פוסק הרמב"ם (הלכות תעניות א, ט; יב) ש"אומר עננו בכל תפילה שמתפלל". ואכן, בחלק מקהילות התימנים³⁴ אומרים עננו בג' תפילות. כך הוא גם נוסח בני **עדות המזרח**³⁵:

עננו אבינו עננו **ביום צום התענית הזה** כי בצרה גדולה אנחנו, אל תפן לרשענו ואל תתעלם מלכנו מבקשתנו, היה נא קרוב לשועתנו, טרם נקרא אליך אתה תענה, נדבר ואתה תשמע כדבר שנאמר: והיה טרם יקראו ואני אענה, עוד הם מדברים ואני אשמע, כי אתה ה' פודה ומציל ועונה ומרחם בכל עת צרה וצוקה.

לכאורה, בני עדות המזרח אומרים לומר תפילת עננו ערבית ושחרית ומנחה, אך משום שהם חוששים לדעת בעל המאור³⁶, הסובר לא לומר עננו בערבית, הם אומרים עננו רק משחרית למעט בתשעה באב שבו הם אומרים עננו כבר מערבית.

1. מסקנות

נראה שנוסח תפילת עננו שהיה לפני הגאונים המובאים בערוך וברש"י, היה שונה מן הנוסח שהיה לפני הגמרא ומן הנוסחים המופיעים בירושלמי, ברב סעדיה גאון, ברב עמרם גאון וברמב"ם. בנוסחים אלה אין 'מחזי כשיקרא', משום שבהם האדם המתפלל לא הכניס את עצמו לכלל הצמים.

הנוסח שהיה לפני רש"י הוא כנראה הנוסח המופיע ב"מחזור ויטרי"³⁷:

עננו ה' עננו ביום **צרה** (אולי צ"ל צום) **תעניתנו** כי בצרה גדולה אנחנו. אל תפן אל רשעינו ואל קשיינו ואל חטאתינו, ואל תסתור פניך ממנו, ואל תעלם אזנך משוע תחיתנו. היה נא קרוב לשוועינו, יהי נא חסדך לנחמנו, טרם נקרא אליך עננו, כדבר שנאמר: והיה טרם יקראו ואני אענה עוד הם מדברים ואני אשמע. כי אתה ה' עונה בעת צרה ומציל בכל עת צרה וצוקה.

30. עיין פירוש עלי תמר על הירושלמי (שם) עמוד קנח.

31. שם, ראה הערה 27.

32. "יוחיד בין בערבית, אע"פ שעתיד לאכול ולשתות אחריה, ובין בשחרית, ובין במנחה אומרה בשומע תפילה" (סדר רב עמרם גאון שם). "ובכל יום צום צריך על כל פנים לאמר את התפילה הזאת בג' תפילות היום ההוא" (סידור רב סעדיה גאון שם).

33. רמב"ם סדר תפילות, נוסח ברכות התפילה. דברינו על פי הגירסה שבי"ד פשוטה" וגירסת הר"י קאפח (ככתב יד אוקספורד), אך בדפוסים אצלנו מופיע "ביום צום תעניתנו".

34. הנהגים כנוסח בלך.

35. סידור תפילת ישרים (בעריכת צאלח מנצור) עמוד צז.

36. עיין "כף החיים" או"ח תקסה ס"ק יז (טוב). דעת בעל המאור מופיעה לעיל בפרק "האם לומר עננו בתפילת ערבית?", עמוד 194.

37. סימן רע, עמוד 229. מחזור ויטרי לר' שמחה ב"ר שמואל מויטרי, תלמיד רש"י.

נוסח זה דומה מאוד לנוסח העננו הנהוג בקהילות אשכנז. בנוסח זה מכניס עצמו המתפלל לכלל הצמים, ולכן יש כאן 'מחזי כשיקרא'.

הקושיות שהקשו מלשון הגמרא על הגאונים הסוברים שאומרים עננו רק במנחה - אינן קשות. שאלות אלו נשאלו לפי גירסה אחרת של תפילת התענית, גירסה שבה אין 'מחזי כשיקרא'. חלק ממקשי הקושיות לא יכולים היו להבין את הסיבה לגזירת הראשונים שיש לומר עננו רק במנחה, מפני שלפי גירסת המקשים אין כאן כלל 'מחזי כשיקרא', היות והמתפלל לא הכניס עצמו לכלל הצמים, ואף אם יאכל אחר כך - לא ימצא שקרן בתפילתו.

מכל האמור עולה כי, הרוצה לומר עננו בשחרית, יאמר אחת מהנוסחאות שבהן אין מכניס המתפלל עצמו לכלל הצמים. כמו שפסק השולחן ערוך בהלכות תעניות:

ובארבע צומות גם היחיד אומר בכל תפלותיו, דאפילו יאחזנו בולמוס
ויאכל, שייך שפיר למימר: **"עננו ביום צום התענית הזה"** כיוון שתקנו
חכמים להתענות בו. (או"ח תקסה, ג.)

וכתב ערוך השולחן, שמה שכתב השולחן ערוך, לומר **"ביום צום התענית הזה"**, בכונה תחילה כתב, כי אפשר שלא יסיים הצום. אולם, מנהג האשכנזים הוא שלא לאומרו משום שימור הנוסח.

המגן אברהם (שם ס"ק ג) כתב כי מדברי השולחן ערוך משמע שדווקא בארבע צומות יכול לומר כך, אבל בשאר צומות אפילו בזה הלשון אסור ויאמר רק במנחה, חוץ משליח ציבור שיאמר כבר בשחרית.

הט"ז (שם ס"ק ג) סובר שאם רוצה אדם להתפלל בשחרית עננו ולדלג על המילים "ביום צום תעניתנו" - הרשות בידו משום שאז אין חשש שמא ימצא שקרן, ומסיים הט"ז את דבריו במשפט "וכן ראוי לעשות". וכן פסק גם ה"באר היטב" (שם ס"ק ג) להלכה.

כך גם אמר לי ראש הישיבה, הרב רבינוביץ שליט"א, שהרוצה לומר עננו בשחרית יכול לומר את אחת הנוסחאות הנזכרות למעלה, שבהן אינו מכניס עצמו לכלל הצמים, וכך אף אם יאכל אחר כך לא ימצא שקרן בתפילתו. בערבית של ערב הצום יכול לומר את נוסח הירושלמי או הרי"ף, משום שאנו חוששים לדעת בעל המאור הסובר, שכל זמן שיכול לאכול אינו מתפלל תפילת תענית, ורק בנוסחים אלו שבהם אינו מזכיר את הצום כלל, אינו נמצא שקרן בתפילתו למרות שאוכל.

ז. נספח: תירוץ סתירה ברמב"ם

נמצא בשו"ת הרמב"ם קס:

שאלה ויורנו הדרתו, התלמידים קבעו להם עתים ללימוד החבור ונתעוררו להם קושיות ומבקשים ממעלתו לבארן. והוא מה שהזכיר בהלכות תעניות **לומר עננו במנחה ערב הצום בהקפלה**. איך יאמר ביום צום התענית הזה והוא זולתי יום הצום, הואיל ואמר, שיאמרנו בזולתי זה (היום)? ...
התשובה אמירת עננו ערב הצום, אף כי אינו צום, אין תמה בה, לפי שערב היום של כל יום הוא התחלת היום שאחריו להתחיל בתפלות, ולכן מותר

להתפלל ערבית של שבת בערב שבת ומעריב של מוצאי שבת בשבת ומבדיל,
כמו שבארנו במקומו...

ולעומת זאת בתשובה שיג:

...ותפלת תענית איך מקבלים התענית - שיאמר למחר אתענה או מה שדומה
לזה, ונראה שהראוי לאמרו אחר תפילת המנחה לפי שכן יראה מהירושלימי.
ואם אמרו בעצם התפילה בשומע תפלה כמו שזכרנו בחבור בספר אהבה,
ואמנם עננו לא יאמר אלא מליל התענית...

לכאורה שתי תשובות אלו סותרות זו את זו, שהרי בתשובה קס פסק הרמב"ם לומר עננו
במנחה ואילו בתשובה שיג כתב: "ואמנם עננו לא יאמר אלא מליל התענית". ואכן הנצי"ב
ב"העמק שאלה" (שאילתא סו אות ג) כתב: "וגם הרמב"ם חזר בו".

ראש הישיבה, הרב רבינוביץ שליט"א, תירץ סתירה זו בשתי דרכים:
א. השאלה שנשאל הרמב"ם בשאלה קס, היא אינה על כך שצריך לומר עננו של תענית
במנחה של ערב התענית, אלא הרמב"ם נשאל אם אפשר לומר לאחר קבלת התענית במנחה:
'עננו... ביום צום התענית הזה' כלומר: עננו... ביום הצום שקיבלנו עלינו להתענות בו מחר -
ולכך הסכים הרמב"ם. בתשובה שיג אומר הרמב"ם שאמנם עננו של יום תענית ממש לא
יאמר אלא מליל התענית.

כך משמע גם מדברי המגיד משנה (תעניות א, י). גירסתו ברמב"ם הייתה שונה משלנו. על
גירסתו, שהיתה ככל הנראה: "כשמתפלל תפילת מנחה, אומר **בתפילתו עננו**, וגומר בלבו
להתענות למחר" (הציטוט המדויק ע"פ הגהות מיימוניות), היה לרב המגיד קשה, ותירץ:
"...ופירשו שהוא מקבל תעניתו, ומתפלל שירצה בתענית שיתענה למחר. ואפשר שאף לזה
נתכוין רבינו"³⁸.

ב. מאחר שלדעת ראש הישיבה, הגירסה הנכונה ברמב"ם (תעניות א, י) היא זו של כתב יד
סוטר: "כיצד מקבלה? כשיתפלל תפלת מנחה, אומר לאחר התפלה 'אהא בתענית' וגומר
בלבו להתענות למחר", אפשר להסביר, כי השואלים בשאלה קס אכן התקשו להבין מדוע
אומרים עננו של צום כבר ממנחה. הרמב"ם רצה להעמיד אותם על טעותם, ולכן ענה להם:
"אמירת עננו **ערב** הצום... לפי ש**ערב** היום של כל יום... ולכן מותר להתפלל **ערבית** של שבת
בערב שבת **ומעריב** של מוצאי שבת בשבת...". הרמב"ם לא הזכיר בתשובתו אפילו פעם
אחת את תפילת המנחה, וכל תשובתו מתייחסת לאמירת עננו בערבית. זאת בגלל
שהרמב"ם התכוון בתשובתו לומר להם ש"עננו לא יאמר אלא מליל התענית". וכל כוונתו
היא שאפשר לומר עננו בערבית אף כשמקדימים להתפלל לפני השקיעה.

תשובה שיג מופיעה גם באיגרות הרמב"ם של הר"י שילת שליט"א בגירסה קצת שונה³⁹:

38. לדעת הר"י קאפח שליט"א, הגירסה שהייתה לפני הרב המגיד היא הגירסה הנכונה ברמב"ם (אחת
מראיותיו היא תשובה קס שבה הרמב"ם אומר לומר עננו כבר ממנחה). על הסתירה מתשובה שיג אומר
הר"י קאפח: "אמנם, בתשובה מקוטעת, כבדת לשון ועילגת ביטוי הובאה שם (בלאו) סימן שיג,
שמשמעה שאין לומר עננו אלא ביום הצום עצמו, אך פקפוקה מבצבץ מתוכה, שכל העניינים שנדונה בה
ושכאילו השיב הרמב"ם הם היפך החיבור, או כמעט היפך החיבור, ולפיכך אין להתחשב בה".

39. בתשובות הרמב"ם של בלאו לא היה המקור הערבי של תשובה זו והם השתמשו בתרגום קדום של
האיגרת. לפני הרב שילת היה המקור הערבי ולכן תרגומו מדויק יותר.

ותפלת התענית איך מקבלים התענית - שיאמר בתפלת המנחה: 'אהא בתענית', או שיאמר: 'למחר אתענה', או מה שדומה לזה. וכבר ראינו שהראוי לאמרו אחר תפילת המנחה, לפי שכן יראה מן הירושלמי. ואם אמרו בעצם התפילה ב'שומע תפלה', כמו שזכרנו **בתחילה בחבור** - אין בו הפסד, ואמנם עננו לא יאמר אלא מליל התענית.

ובהערה על המילים "בתחילה בחיבור" כותב הרב שילת:

...וכוונת הרמב"ם היא שהוא חזר בו ותיקן את נוסח ההלכה הזאת (הלכות תעניות פ"א ה"י) בחיבור כי מתחילה היה כתוב בה "כיצד מקבלה, כשיתפלל תפילת מנחה אומר בתפילה עננו וגומר בליבו להתענות למחר"⁴⁰... ואחר כך תיקן "כיצד מקבלה, כשיתפלל תפילת מנחה אומר אחר התפילה מחר אהא בתענית"⁴¹. וכנראה שהשואל הזכיר בשאלתו ששמע כי הרמב"ם תיקן בחיבור ורצה לוודא מהי דעתו הסופית.

ייתכן לומר, שלפני שואלי שאלה קס היה הנוסח הראשון של הרמב"ם שצריך לומר עננו במנחה, ולכן שאלו את שאלתם. הרמב"ם שלח להם חזרה את תיקון ההלכה, כלומר, שעננו אומרים מערבית ולא ממנחה.

40. גירסת הרב המגיד.

41. דומה לגירסת כתב יד סוטרא.